

Balázs Géza

Képtelen sorolók, ragozások

Mottó: „Ki nem mesélt vagy hallgatott még vicceket? Nos, szinte minden másodikkal valamilyen szójátékon alapul. (»Jean! Miért veszi be azt a könyvet az ablakból? – Mert nagyon betűz a nap, uram!«) Ki nem torzított el még sohasem szavakat, hogy ezzel játékosbizalmas jelleget adjon beszédjének? (*Et cetera* → *ecetet rá, ungeniert* → *óne zsinór* stb.) Melyikünk nem mondott még ki soha olyan, valójában abszurd, de stílusértékének fogva mégis kifejező mondatokat, mint *Megeszlek!* (kisgyerekeknek, holott dehogy is akarjuk fölfalni), *Mondd, mire vagy olyan szerény?* (némi gúnyral) stb. Játszik a nyelvvel az író, midőn kifejező beszélő nevet keres hőseinek. Játszik a költő varázsos szóképeivel. Játszik a kínrímfaragó. Játszik a kereszt-, rombusz-, szó-, kép-, betűrejtvények kedvelője. Játszik a kisgyermek, midőn ösztönösen szót alkot vagy ritmusos versikét költ. Röviden: aki szereti anyanyelvét, annak nemcsak segítőtársa, hanem játszótársa is a nyelv.” (Grétsy László: *Anyanyelvünk játéka*, 8.)

Nyelvi játékok. A homo ludens, a játékos, a játszó ember talán leginkább nyelvi játékaiban ragadható meg. Nyelvi játékot készít és játszik az éppen anyanyelvtanuló baba, de különösen a nyelvtanulás későbbi korszakában, majd tréfálkozik a kamasz, a felnőtt, az idős. Nyelvi tréfákból áll az udvarlás, a mindennapi emberi kapcsolatok jó része. Nincsen nap nyelvi tréfa (mondjuk viccmesélés) nélkül. Ha van kedve, tréfálkozik a kalauz, a

kolléga, a pénztáros. Szüntelen tréfálkozik (jópofáskodik, néha jól, de inkább rosszul) a kereskedelmi rádió és televízió számos műsorvezetője.

A magyar nyelv kimeríthetetlen tárházát nyújtja a nyelvi játékoknak. A folklórban számos nyelvi játékot találhatunk a gyermekmondókákban (talán az elsők között a kiszámolóokban), a párosító játékokban, a népszokások gazdag szöveganyagában, különösen a találós kérdések és a viccek között. A mindennapi nyelvhasználatban számos humoros nyelvi megoldást használunk, kihasználunk. Tudatosan használunk kétértelmű kifejezéseket („De nagy *fene köd* van!”), félreértjük egymást (állítólag elhangzott az a tájékoztatás, hogy az Akadémia két osztálya közös ülést tart), játszunk a stíluslehetőségekkel, stílusértékekkel, „értelmesítünk” (népetimológiákat gyártunk), új szavakat, kifejezéseket hozunk létre (ha van előzmény, akkor van ugye *utózmány* is...), nyelvi „elvárásoknak” nem teszünk eleget („*Siess lassan!*”; *lassan, de bizonytalanul*), naponta gyarapítjuk a viccek számát.

Viszont igen kevés adatunk van arról, hogy az egykori gyermeknevelésben, tanításban (oktatásban) mekkora szerepe lehetett a nyelvi játékoknak. A nyelvi játékok rendszeres gyűjtése csak a 20. században kezdődött el. A különböző gyermek- és rejtvénylapok ebbéli tevékenysége nyomán különösen Vargha Balázs és Grétsy László munkásságában játszott nagy szerepet a nyelvi játékok gyűjtése, rendszerezése, magyarázata és közreadása.

Egyszerű formák. Ki nem került olyan helyzetbe, hogy a hétköznapi életben „vizsgáztatták”? „...a rejtvények, talányok ősidóktól fogva egész életünket átszövik. Az az ismert népmesei motívum pl., hogy egy ember élete, sorsa attól függ, tud-e valamely feladott kérdésre válaszolni, ősi hagyományban gyökerezik. Egy-egy rejtvény megoldásának kulcsa ugyanis egy közösség számára ismert volt, szinte közkinccs; ismeretlenekkel, idegenekkel szemben azonban a rejtvény feladása kihívás életre-halálra. Ha az idegen kiállta a próbát, azaz jól felelt, a közösség befogadta, mivel a szellemvilág pártfogoltjának tekintette. Ellenkező esetben fejébe kerülhetett a kudarc.” (Grétsy, 1998. 7.)

A mai nyelvi játék őse a rejtvény, a találós kérdés. Föltehetőleg az egyik legrégebbi szövegtípusunk. Jacob Grimm nyelv- és irodalomelmélete nyomán Andre Jolles holland filológus szerint az egyszerű formák a népköltészet és az irodalom olyan műfaji formái, amelyek nem az írók kompozíciós szándékából, hanem a nyelv és a gondolkodás sajátos műveleteiből, mintegy „önmaguktól” jönnek létre. Jolles kilenc „egyszerű formát” (einfache Formen) különböztetett meg: legenda, monda, mítosz, mondás, példaszerű eset, emlékeztető történet, mese, tréfa és rejtvény.¹

Mindenesetre mind a hagyományos, mind a mai folklór, beleértve mindennapi életünket, tele van rejtvényekkel, találós kérdésekkel, nyelvi tréfákkal, viccekkel. A rejtvényből levezethető találós kérdés máig az egyik gyakori vicctípus, tehát egészen új körülmények között is tovább él. Mindezek alapján úgy gondolhatjuk, hogy

a nyelvi játék nyelvi univerzálé, vagyis antropológiai nyelvészeti jellemző.

Nem tudjuk pontosan, miként követik egymást a különböző játéktípusok az emberi társadalom történetében és az egyének életútjában.

A strukturalista és szemiotikai kutatások kimutatták a játékok szerkesztési alapelveit. A kitalálós játékokat Benveniste a többértelmű jelentés megnyilvánulásának tartja. Greimas a játékok szerkezeti alapelveinek meghatározásakor a jelentésnek az opozícióját a jelentés teljes hiányában, kontradikcióját az ellentétes jelentésben látja.²

Összetett formák. Természetesen a nyelvi játékok is rendkívül sokfélék. Bár minden ismert nyelvben fölfedezhetők, a nyelvi lehetőségek és kulturális szabályok korlátozzák a nyelvi játékok repertoárját. Most például egy rendkívül nyakatekert, tudományosan fogalmazva összetett, nyelvtani paradigmákat (ragozási sorokat) idéző magyar nyelvjáték-típust mutatok be. Azt is mondhatjuk, hogy ezek a szövegek (sorolók) álparadigmák, vagyis nem valódi magyar nyelvi ragozások. Ám van egy alapminta, alaptudás: tudniillik, hogy a magyar nyelvben vannak különféle ragozási lehetőségek, s ennek mintájára a laikus nyelvi játékos elkezd szóvicceket gyártani. Ráadásul igen bonyolult, nyakatekert, de a nyelvtani szabályoknak tökéletesen megfelelő, a jelentéstaniaknak persze fittyet hányó szóvicceket.

Soroló. A soroló igen régi műfaj. Arany János idéz egy gyermekmondókát, amely régi, a folklórban, illetve a mezőgazdasági naptárakban, csizókban közreadott „sorolóra” rímel:

¹ Voigt Vilmos: *Egyszerű formák*. In: Világirodalmi Lexikon, 2/992.

² Voigt Vilmos: *Játék*. In: Világirodalom Lexikon, 5/583.

*Hétfő hetibe,
Kedd kedvibe,
Szerda szerelmibe,
Csütörtök csűribe,
Péntek pitvarába,
Szombat szobájában.*³

Az ilyen szövegek mintájára született például Eörsi István groteszk szó-játéksora:

*Rimahétfő
Rimakedd
Rimaszerda
Rimacsütörtök
Rimapéntek
Rimaszombat*⁴

Grétsy László további irodalmi példát idéz erre az eljárásra: ő képtelen ragozásnak nevezi a következő – mesteri – nyelvijáték-típust. Karinthy Frigyes Mautner Ödön nevére készített mesteri hasonlót:⁵

*Tegnapelőtt utner én dönök
Tegnap utner te dönsz
Mautner Ödön
(Ma+utner Ö+dön)*

Karinthy Frigyes zseniális nyelvteremtő volt, de ő is meglévő szabályok szerint alkotott. Egyes nyelvi tréfáinak alapformája, előképe megvolt már a folklórban, másokat valóban az ő zsenije teremtett meg, s annyira népszerűvé vált, hogy „átment” a folklórba. Másodlagos folklórnak nevezzük ezt a helyzetet. Lássuk további példákkal és alaposabban ezt a „képtelen ragozást”!

Képtelen ragozás. Viccnek is tekinthető, a folklórban is fölbukkannak hasonló

képtelen sorolók. A nyelvi humor lényege az, hogy három teljes, ugyanolyan szerkezetű kijelentést (állítmány+alany) követ egy formailag a kijelentésre rímelő összetett szó (nagyanyó).

*Nagy a tél
Nagy a hó
Nagy a sár
Nagyanyó⁶
(nagy+a+nyó)*

A nagyanyó tehát „elvileg” széttagolható egy mondatra a korábbi sorok alapján (nagy a nyó), ami nonszensz, halandzsa szöveget eredményez. Ugyanilyen mintára keletkezett a következő humoros soroló, amelyben a teadélután szó tagolható az előzmény alapján mondattá:

*én a délelőtt
teadélután
(te+a+délután)*

Egyik nyelvészünk Mizser Lajos nyelvész kollégánkkal tréfálkozott, mondván: a neve ragozható. Ezt a nyelvi tréfát követte el:

– Én zser, te zser, ő zser, Mizser!⁷

Matuska Szilveszter és a duplafenekű képtelen sorok. A nevekől alkotott „képtelen ragozások” lelkes követőkre találtak. A Matuska Szilveszter

⁶ Graffitiként (firkálásként) 1987-ben gyűjtött szöveg, vö. Balázs Géza: *Sátorfirkálások*. ELTE–MTA, Budapest, 1987.184. A szöveg hasonló „sorolók” szomszédságában jelent meg: „Kéz a kézben / más a kézben / kéz a másban / más a másban”, „Korál az ál-mom / Dinamit a vérem / Piramis a vágyam / Edda az életem” stb.

⁷ E helyen is elnézést kérünk kollégánktól, kizárólag a nyelvi humor miatt idéztük az anekdotát és a nyelvi játékot, és természetesen nagy tisztelettel gondolunk rá, jó egészséget kívánunk neki. B. G.

³ Vargha Balázs: *Arany János játéka*. Enciklopédia, 1994. 9.

⁴ Idézi: Lukácsy András: *Kiment a ház az ablakon. Költészet és játék*. Gondolat, 1981. 407.

⁵ Grétsy László i. m. 201.

nevével kitalált játék a városi folklór gyakran mondogatott elemévé vált:

*Tegnapelőtt tuska december 29.
Tegnap tuska december 30.
Matuska Szilveszter
(Ma+tuska+Szilveszter)*

A nyelvi játék többdimenziós. Matuska Szilveszter nevéből két elemet emelt ki az anonim⁸ szerző. A „ma” határozószó sugallja a sort: tegnapelőtt – tegnap – ma. A játékos kedvű alkotó azonban a „szilveszter” névvel, illetve szóval is eljátszott, de már bonyolultabb áttétellel. Tudjuk, hogy december 31. Szilveszter napja, ehhez vezet el az előtte lévő napok felsorolása: december 29., december 30. és Szilveszter. Akár „duplafenekű” képtelen sorolónak is tarthatjuk az eljárását.

A városi folklórból további számos példát lehetett összegyűjteni. A verseket címmel küldték körbe:⁹

Madárijesztő

*Tegnapelőtt dár ijesztek én,
tegnap dár ijesztesz te,
madárijesztő
(ma+dár+ijeszt+ő)*

Magas szárú cipő

*Holnapután gasszárú cipek én
Holnap gasszárú cipisz te
Magas szárú cipő
(ma+gasszárú+cip+ő)*

⁸ A hagyományos folklórtermékek alkotója ismeretlen, bár újabban kutatjuk a nagy folklór „egyéniségeket”, s akkor megnevezzük őket. A városi vagy mai folklór kevert szövegvilágában sokszor találni „alászállt” kultúrjavakat, amelyek szerzői olykor felbukkannak.

⁹ A következő példákat „fárasztó de aranyos versecskék” címmel egy internetes listáról kaptam (2002. február 1.)

Major Tamás

*Tegnapelőtt jortam én.
Tegnap jortad te
Major Tamás
(ma+jorta+más)*

A *Madárijesztő* című képtelen soroló a már ismert minta alapján a tegnapelőtt – tegnap – ma sorral, valamint az „ijesztő” utótag felbontásával (ijesztek én, ijesztesz te, ijeszt ő) operál. A *Magas szárú cipő* (eredeti helyesírásán javítottam) ugyancsak két ragozási sort indít el: holnapután – holnap – ma (visszafelé sorol), valamint egy nem létező igei sort ad: cipek én, cipisz te, cip ő... A neves színész, rendező nevéből alkotott képtelen soroló ugyancsak így jár el: tegnapelőtt – tegnap – ma, de a „jortamás” felbontása és ragozása egy kicsit megbicsaklik: jortam én – jortad te – jorta más (a „helyes” az lenne, hogy jorta ő). Ám a halandzsaszövegekben ilyen kis botlásokra nem adhatunk. Ezek a szövegek tehát mind duplázott „ragozások”.

Hármas ragozás. Létezik azonban bravúros, hármas képtelen ragozás is. Ezt képviseli a Petőfi Sándor nevéből széttagolással alkotott képtelen sor:¹⁰

Petőfi Sándor

*Petek én, fisomon dorok
Petsz te fisodon dorsz
Petőfi Sándor
(pet+ő+fisán+dor)*

Vagyis ebben a verszetben három ragozási sor rejlik:

egy kváziige alanyi ragozása a személyes névmással: petek én – petsz te – pet ő

egy kvázifőnév személyjelei és helyhatározói ragjai: (én) fisomon – (te) fisodon – (ő) fisán

¹⁰ Lásd: 9. jegyzet.

egy kváziige alanyi ragozása: (én)
dorok – (te) dorsz – (ő) dor

Személyes névmások elvonása.

Személyes névmásokkal találkozhatunk már az előző példákban is. A képtelen sorolók között azonban van egy altípus, amely azt a magyar nyelvi lehetőséget használja ki, hogy vannak igéink, amelyek személyes névmásainkra „rímelő” hangokkal, hangcsoporttal kezdődnek. Az ilyen igéket könnyen szét lehet tagolni.

*Én ekelek
Te keregsz
Ő gyeleg*

*Mi nistrálunk (ákolunk)
Ti vornyáztok
Ők lendeznek¹¹*

Az eredeti magyar igék: énekel, tekereg, őgyeleg, ministrál (miákol), ti-vornyáz és öklendez. Tehát ezeknek az igéknek a személyes névmásokat felidéző elejét (én, te, ő, mi, ti, ők) vontak el a szójátékos versike alkotója. A folklóralkotásokra jellemzően két változatban is sikerült gyűjtenünk: mi nistrálunk, mi ákolunk. Itt kell elmondani azt az általános nyelvészeti tényt, hogy a gyermek a nyelvét a felnőttek, a körülötte beszélők valódi beszédmegnyilatkozásaiból vonja el, s ennek során sajátos szavakat hoz létre, alkot újra. Az énekelek szóból elvont „én” erre az eljárásra emlékeztet. A magyar nyelvet tanuló külföldi hallgatók – viccből vagy tudatosan – a kiabál szóból elvonták a ki- igekötőt, és elváló igekötőként így használták:

én kiabálok, én nem abálok ki, én ki fogok abálni

¹¹ A példák saját „mai folklór”-gyűjtésemből valók.

A személyes névmásokkal is van duplafenekű (kettős) paradigmatiszus verszet. Vagy egy még bonyolultabb ragozós mondóka, amelynek lényege, hogy egy kiinduló szerkezethez „paradigmát” (ragozási sort) talál ki alkotója. Az alaphelyzet ez: Misike tízfuszos. Az „alkotónak” a korábbi minták nyomán a „mi” és a „ti” személyes névmás indította el a fantáziáját. Mivel a sorban a mi személyes névmás a ti előtt foglal helyet, a sor szinte adja a személyes névmások egymás után való következését. Bátran állíthatjuk, hogy „mesteri”, bravúros, valódi költői tehetségre utaló dupla sor keletkezett a következő logikával:¹²

*én – te
te – ő
ő – mi
mi – ti*

Vagyis most már szöveges formában:

*Én sike te fuszos
Te sike ő fuszos
Ő sike mi fuszos
Misike tízfuszos.*

Melléknévfokozás. Nemcsak igékkel, főnevek személyjeles alakjával és személyes névmásokkal lehet sorolókat gyártani, hanem még a melléknévfokozás is megjelenhet a magyar viccben. A következő vicc az inka szó elképzelt (értelmes magyar szót alkotó) középfokából adódik:

– *Ön inka?*
– *Igen, és ön?*
– *Én még inkább.*

Ragozott viccek. A képtelen ragozások leginkább tréfálkozás közben jönnek elő, ám újabban viccekben is megjelennek. Tipikus politikai vicc az elmúlt időszakból:

¹² Lásd: 9. jegyzet.

– Hány dulás volt Magyarországon?

– ?

– Hát tatárdulás, törökdulás és felszabadulás!

Nem sokkal a New York-i iker-torony repülőkkal való felrobbantása után a feltételezett merénylővezér nevéből alkották meg a mai magyar folklórban a következő szócicet:

– *Tegnapelőtt osztottam én, tegnap osztottál te, Oszama Bin Laden!*¹³

A szócicc alapja az Oszama Bin Laden név magyar népetimológias magyarázata. Azaz a magyar nyelvben „feltételezett” értelmet tulajdonított valaki az „Oszama” névnek (osszama). Ettől kezdve már egyszerű volt a nyelvi tréfa megalkotása.

A ragozóvers oktatási lehetőségei.

A folklórban és az irodalomban dokumentált ragozóvers (képtelen ragozás) lehetőséget ad iskolai, szabadidős nyelvi játékok alkotására. Pl.

pokémon – pokédon, pokéján, pokénkon...

dró – drót – drónak a, dróval...

gnóm – gnód, gnója, gnónk...

bárjam – bárd – bárja, bárjuk, bárjátok...

bom, bod, boja, bonk – botok – bojuk
barom – barod, barja, barjuk, barjátok,
barják

csúnyom, csúnyod – csúnya –
csúnyunk, csúnyotok, csúnyuk

csum, csod, csója – csonk – csotok,
csojuk¹⁴

Összefoglalás. Bár biztosan nem tudjuk, a képtelen sorolók tehát valószínűleg valamilyen didaktikai, iskolai vers-

típusból (talán csízió) származhatnak. De az is lehet, hogy az örök emberi játékoság, nyelvi lelemény ősi elemei. Ennek folyományaként meglévő szavainkat, szószerkezeteinket más-ként bontjuk fel, „népetimológiázunk”, s hogy a humor érthető legyen, az így keletkezett felbontott szót ragozási sorba (paradigmába) helyezzük.

A magyar nyelvben kettős, sőt hármas ragozási sorok is kialakultak. Ezek valódi nyelvi bravúrt jelentenek. Karinthynál is találunk hasonlókat, s feltételezhető, hogy ezeket a bonyolult formákat jeles költők hozták létre, csak „alászálltak”, folklorizálódtak.

A nyelvi játékoság nyilvánvalóan antropológiai univerzálé, vagyis minden nyelvben, kultúrában meglévő sajátosság. A ragozó nyelvek azonban több lehetőséget nyújtanak a bemutatott formák (ragozási sorok) létrehozására.

Összehasonlító vizsgálatokat e téren nem ismerünk, de talán nem túl merész megállapítás az, hogy a magyar nyelv nyelvi játékokban páratlanul gazdag, ezek a formák pedig megőriztek valamit a nyelvkeletkezés, nyelvkeletkezés pillanatából, az anyanyelvtanulás játékosan komoly módszeréből.

Aligha gondolhatjuk, hogy a képtelen sorolók minden típusát sikerült összegyűjtenünk, leírunk. Egészen biztosan vannak még újabb és újabb formák. Ezek fölfedezése, összegyűjtése, leírása és elemzése még kutatóra vár.¹⁵

Irodalom:

Grétsy László: *Anyanyelvünk játéka*. Gondolat, Budapest, 1974. (Második, bővített kiadás, Rittler–Jajczay Bt., Budapest, 1998.)

Lukácsy András: *Kiment a ház az ablakon*. Költészet és játék. Gondolat, Budapest, 1981.

Vargha Balázs: *Játékkoktél*. Kriterion, Bukarest, 1972.

¹³ Saját gyűjtés, 2001.

¹⁴ Gyorgyorvics Miklós nyelvi játéka

¹⁵ Szóvár rovatunk örömmel fogadja a kedves Olvasók észrevételeit, gyűjtéseit. B. G.